

## ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ЗЛОЧИНІВ КАТУВАННЯ

*Аналізується створення дієвої системи захисту прав людини та її ефективність щодо злочину " катування" в контексті Європейської Конвенції з прав людини, яка повинна бути надалі збережена і взята за основу для подальшого вдосконалення та систематизації єдиних європейських стандартів у галузі прав людини.*

**Ключові слова:** захист прав людини, Європейська Конвенція з прав людини, Європейський Суд з прав людини, злочини катування.

У сучасному світі забезпечення прав людини та верховенство права є безперечними ознаками держави, яка прямує шляхом демократичного розвитку. Відповідно до ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, нікого не може бути піддано катуванню або не-людському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.

Це право є абсолютним: ніякі обставини не можуть виправдати застосування катувань. У той же час скарги на катування і жорстоке поводження залишаються доволі частими в практиці міжнародних правозахисних організацій. У суспільній думці існує стійке уявлення, що заради викорінення злочинності припустимі будь-які, іноді жорстокі, методи.

На визнанні підозрюваного базується розслідування значної частини злочинів. Тому, незважаючи на декларації про прихильність ідеям прав людини, і законодавець, і суди неохоче йдуть на зміну сформованої практики і законодавства. Це, з одного боку, недостатньо ефективно запобігає застосуванню катувань, а з іншого - створює сприятливі умови для високого ступеня латентності цього злочину.

Остання обставина дає можливість подавати проблему і в очах українського суспільства, і в очах міжнародної громадськості та міжнародних інститутів як незначну. На жаль, часто жорстоке поводження і застосування катувань залишаються безкарними чи, що ще гірше, сприймаються як норма.

Дослідження проблеми дотримання прав людини в ході боротьби зі злочинами катування здійснювали такі вчені, як В. Євінтов, В. Палюк, Є. Захаров, Н. Шепелева, С. Шевчук, В. Борисов,

А. Савченко, Г. Борзенков, Н. Кадніков, Ю. Зайцев та ін.

Йдеться, зокрема, про посилення захисту прав людини щодо заборони катування в контексті Європейської Конвенції з прав людини шляхом зміцнення потенціалу рішень Європейського Суду з прав людини, як найбільш дієвого органу в правовій системі Європейського Союзу.

В контексті здійснення цілісного дослідження системи захисту прав людини щодо злочинів катування, стурбованість, як і раніше, викликають такі проблеми, як безкарність у випадках застосування катувань, конфлікт функцій прокуратури, що утруднює ефективне розслідування випадків катувань, рутинна практика порушення права на свободу і прав затриманих, практика масового застосування насильства в установах виконання покарань. Відсутність цілісної системи попередження катувань і поганого поводження підриває значення конституційних гарантій. Крім того, ряд рис національної правової системи побічно сприяють практиці застосування катувань і поганому поводженню. Ці недоліки правової системи допускають та заохочують катування [1, с. 32-35].

Радою Європи створено дієву систему захисту прав людини, покликану вдосконалити та систематизувати єдині європейські стандарти в галузі прав людини.

Значення цієї міжнародної установи важко переоцінити як з погляду виконання нею основної функції, а саме здійснення контролю за дотриманням державами – членами Ради Європи Конвенції про захист прав людини та основних свобод, – так і з погляду наповнення конкретним

змістом конвенційних положень, часто за формою надзвичайно загальних і навіть декларативних.

Одне з таких положень – украй важливе за суттю і загальне за формулюванням – містить стаття 3 Конвенції "Заборона катування", яка повністю корелює зі статтею 5 Загальної Декларації прав людини [2, с. 113-115].

Надзвичайно насичена за змістом та одна з основоположних за предметом захисту (адже йдеться про фізичну та моральну недоторканність людини), ця стаття сформульована всього одним реченням.

Відповідно до ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.

Стаття 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлює безумовну заборону "катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження й покарання", – або "поганого поводження" (ill-treatment), як узагальнено його визначає Європейський суд з прав людини. На відміну від більшості норм у сфері захисту прав людини, ця заборона не знає відступів ні за яких обставин, і порушення її не може бути виправданим [3, с. 38-39].

Та слід пам'ятати, що незважаючи на широкий зміст ст. 3, Конвенція забороняє не будь-яке насильство чи примус. "Погане поводження" передбачає, що певне фізичне чи психічне насильство застосовується з незаконною метою чи нерозмірно з законною метою, а це іноді вимагає оцінки складної сукупності обставин. Певні фізичні чи моральні страждання можуть складати невід'ємний елемент законних дій або викликатися необхідністю. Так, Суд не встановив порушення ст. 3 у застосуванні протягом місяця наручників та інших засобів до психічно хворої людини через її агресивну поведінку. Суд виходив з того, що "заходи, викликані терапевтичною необхідністю, не можуть вважатися нелюдськими чи такими, що принижують гідність" [4, с. 96-106].

Аналогічним є підхід Суду до визначення покарання, що принижує гідність. Стаття 3, забороняючи "нелюдське" чи "таке, що принижує гідність" покарання, має на увазі відмінність між таким покаранням і покаранням взагалі. На думку Суду, для того, щоб покарання було "та-

ким, що принижує гідність" і порушувало ст. 3, образа чи приниження (humiliation or debase-ment) мають сягати особливого ступеня і відрізнятися від звичайного елемента приниження. Оцінка його, за станом речей, відносна: вона залежить від усіх обставин справи та зокрема від характеру покарання та способу й методу його виконання [5, с. 14-15].

Суд, наприклад, не визнав порушення ст. 3 у можливому несприятливому впливі "дорослого" судового процесу на малолітніх підсудних (V. v. the United Kingdom judgement of 16 December 1999; T. v. the United Kingdom judgement of 16 December 1999). Також не було встановлено порушення Конвенції в дисциплінарному покаранні ув'язненого, хоча воно передбачало обов'язки з прибирання, менш комфортні умови утримання, обмеження передач, свободи пересування та ін. (Valasinas v. Lithuania judgement of 24 July 2001, §§ 103-112).

Деякі елементи поганого поводження можуть бути присутніми в інших порушеннях прав людини. Наприклад, дискримінація або позбавлення волі самі по собі можуть містити певний елемент принизливості і призвести до несприятливих психологічних наслідків для особи. Однак якщо ці принизливі елементи не сягають "мінімального рівня жорстокості", Суд не розглядатиме це як порушення ст. 3, а обмежиться констатацією порушення, що превалює.

Однак Суд не відкидає можливості того, що дискримінація за якою-небудь ознакою може скласти порушення також і ст. 3 Конвенції. У певних випадках сама сукупність порушень низки прав по Конвенції щодо окремої категорії осіб може скласти погане поводження [6, с. 38].

Можна відзначити певну зміну в підході Суду до оцінки тих чи інших обставин. Якщо раніше Суд надавав більше значення наслідкам, які мали поводження, що оскаржується, для фізичного здоров'я потерпілого, то тепер більшу вагу здобувають інші чинники.

Наприклад, за рішенням у справі Ірландія проти Великої Британії Суд відмовився розцінити як катування п'ять методів допиту, застосованих силами безпеки до підозрюваних, хоча вони "спричиняли якщо не реальні тілесні ушкодження, то принаймні сильні фізичні і психічні страждання особам, які зазнавали їх, а також призводили до гострого психічного розладу під час допиту". Оскільки п'ять методів, що застосо-

вуються в сукупності, без сумніву становлять нелюдське і принижуюче гідність поводження, їх метою було одержання зізнання, імен інших осіб і відомостей, і нехай вони використовувалися систематично, вони не заподіювали особливо сильних і жорстоких страждань, які має на увазі слово "катування" (Ireland v. the United Kingdom judgement of 18 January 1978, Series A no 25, § 167) [7, с. 53].

У відносно самостійну категорію слід виокремити рішення щодо умов тримання в закритих установах (в'язниці, психіатричні лікарні тощо). Суд вважає, що держава зобов'язана забезпечити, щоб людина трималася в умовах, сумісних з її людською гідністю, щоб спосіб і методи виконання покарання не заподіювали їй страждань і тягара такої інтенсивності, які перевищують неминучий ступінь страждань, притаманний триманню під вартою, і щоб, з огляду на практичні потреби тюремного ув'язнення, її здоров'я та благополуччя належним чином забезпечувалися, у тому числі і шляхом надання необхідної медичної допомоги.

Під час обговорення умов тримання в закритих закладах з погляду ст. 3 Суд застосовує власні критерії, що ґрунтуються на зважуванні найрізноманітніших чинників, і не зв'язані з оцінками інших, у тому числі і міжнародних інститутів. Наприклад, у справі Acits проти Бельгії Суд узяв до уваги висновок Комітету з попередження катувань, де зазначалося, що загальні умови тримання в психіатричному відділенні були "нижче мінімального прийнятого рівня з стичної і гуманітарної точок зору". Однак Суд не визнав порушення ст. 3 щодо апелянта, оскільки не встановив, що ці умови особливо серйозним чином позначилися на його психічному здоров'ї [8, с. 46].

Іноді виникають питання про відповідальність держави-учасниці за дії – можливі чи дійсні – держав, що не зв'язані зобов'язаннями щодо Конвенції. Такі проблеми виникають у справах про висилку та екстрадицію в треті країни. Європейський суд виробив концепцію, відповідно до якої держава не повинна висилати чи видавати людину в країну, де існує ймовірність стати жертвою поганого поводження. Суд фактично сформулював зобов'язання, аналогічне зобов'язанню держав за Конвенцією ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [9, с. 26-28].

З цього погляду, особливий випадок становить справа D. проти Великої Британії. На відміну від справ, де висилка ставила апелянта під загрозу поганого поводження, тут висилка вступала в суперечність зі ст. 3 через те, що внаслідок її апелянт – невиліковно хвора людина – позбавлявся відповідного медичного догляду, тобто певного блага, яке він мав у країні, що висилає.

Дії приватних осіб, навіть якщо вони підпадають під визначення "поганого поводження" можуть спричинити відповідальність держави тільки у специфічних обставинах.

Європейський суд не розглядає питання щодо персональної відповідальності тієї чи іншої особи, а виносить рішення щодо міжнародної відповідальності держави. На це важливо звернути увагу, визначаючи предмет доведення. Наприклад, апелянту досить довести, що тілесні ушкодження заподіяні в період перебування його в поліції, аби скинути із себе тягар доведення. У такому випадку вже на державі лежить обов'язок надати "повне і достатнє пояснення у відношенні того, яким чином була заподіяна шкода" [10, с. 33 – 35].

Хоча органи Конвенції мають великі повноваження з дослідження доказів, Суд не завжди використовує ці повноваження, оскільки "усвідомлене допоміжний характер своєї ролі і має обачно приймати на себе роль суду факту першої інстанції".

Суд при оцінці фактів бере до уваги усні і письмові пояснення апелянта й уряду, показання свідків, свідчення апелянта, документи й інші докази, результати перевірок і спостережень делегатів Суду [11, с. 58].

Труднощі в доведенні, а також те, що встановлення обставин події, які можуть розцінюватися як порушення ст. 3, значною мірою залежить від ефективних дій національних органів, визначили ще один напрям практики Суду.

Характер обов'язковості рішень уповноважених міжнародних органів в індивідуальних справах обговорювався на міжнародному рівні, проте світові експерти не дійшли одностайної згоди з цього приводу. Так, Голова Комітету ООН з прав людини пані Шанс вважає, що ці органи не є судом у його класичному розумінні та можуть розглядатися як так звані "квазісудові" органи, рішення яких виражають авторитетну позицію експертів, що входять до їх складу.

Рішення відповідних органів міжнародних організацій, уповноважених розглядати повідомлення від приватних осіб про припустиме порушення їх прав, повинні розглядатися державами – учасниками як судові рішення, що мають обов'язкову юридичну силу, оскільки ратифікація державою – учасницею відповідного міжнародно-правового договору означає визнання нею компетенції цих органів, у тому числі щодо ухвалення рішень в індивідуальних справах [12, с. 212].

Досить категоричну позицію щодо юридичної сили рішень цих органів займає експерт Комітету ООН з прав людини пан Шайнін, який однозначно вважає, що рішення відповідних органів міжнародних організацій за індивідуальними скаргами є обов'язковими для держав-учасниць, оскільки ці рішення є втіленням не волі цих органів, а волі відповідного міжнародно-правового договору з прав людини, обов'язковість якого визнана державою-учасницею через ратифікацію чи приєднання. Якщо ж держава-учасниця не виконує ці рішення, то такі дії повинні тлумачитися як невиконання нею міжнародно-правових зобов'язань, що є підставою для винесення цього питання на обговорення Ради Безпеки ООН і застосування щодо такої держави відповідних міжнародних санкцій [13, с. 3 – 10].

Отже, наведене дозволяє дійти загального висновку про те, що невизначеність на законодавчому рівні держав юридичних наслідків рішень відповідних органів міжнародних організацій знижує ефективність права на звернення до міжнародних судових установ та відповідних органів міжнародних організацій як однієї з вихідних юридичних гарантій правопорядку. У зв'язку з цим оптимальним шляхом заповнення цієї істотної прогалини в процесуальному законодавстві України є внесення відповідних змін до нього.

Набула певного резонансу проблема дотримання міжнародних норм щодо заборони повернення особи в країну, де цій особі загрожує застосування катувань або жорстоке поводження. Подальшого розвитку потребує субсидіарний характер наглядового механізму, що впливає з положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

На національному рівні потребують вжиття додаткових заходів з метою гарантування довго-

строкової ефективності системи контролю, встановленої Конвенцією, забезпечення виконання рішень Європейського суду з прав людини та запобігання аналогічним порушенням у подальшому. Судові системи держав-учасниць ЄС мають надавати ефективні засоби захисту прав і свобод, які б забезпечували якісний та своєчасний розгляд справ відповідно до Конвенції та у світлі практики Європейського Суду.

Враховуючи, що право на доступ до правосуддя є фундаментальним для усієї європейської системи захисту прав людини, на національному рівні має бути забезпечено підвищення доступності ефективних засобів правового захисту, зокрема і доступ до верховних судів держав.

#### *Література*

1. Євінтов В. Пряме застосування міжнародних стандартів прав людини / В. Євінтов // Українське право.– 1998.– № 1.– С. 32-35.

2. Паліюк В. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод / В. Паліюк – К. : Фенікс, 2004.– 264 с.

3. Паліюк В. Методика застосування положень Конвенції про захист прав людини і основних свобод (деякі аспекти цього питання) / В. Паліюк // Досвід застосування Європейської конвенції з прав людини в судочинстві України та Польщі: Матеріали наук.– практ. конф. / Упоряд. О. П. Корнієнко.– К. : Видавництво "А. П. Н.", 2006.– С. 38-39.

4. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння / С. Шевчук // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі.– 1999.– № 2.– С. 96-106.

5. Гомиен Д. Путеводитель по Европейской Конвенции о защите прав человека. / Д. Гомиен.– Страсбург : Изд. Совета Европы, 1994.– С. 14 – 15.

6. Захаров Є.Ю. Проти катувань. Огляд повідомлень про жорстоке поводження і застосування катувань / Є.Ю. Захаров – Харків, Фоліо, 2004.– 291 с.

7. Борисов В. І., Куц В. Н. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации / В.І. Борисов, В.Н. Куц.– Харків : Консум, 1995.– 104 с.

8. Бородин С.В. Преступления против жизни

/ С.В. Бородин.– М. : Юристь, 1999.– 356 с.

9. Коржанский Н. И. Объект посягательства и квалификация пре ступлений / Н.И. Коржанский.– Волгоград, 1998. – 120 с.

10. Шепелева Н. В. До питання про відповідальність за посягання на життя, встановлену спеціальними кримінально-правовими нормами / Н.В. Шепелева // Вісник Верховного Суду України.– 2005.– № 9.– С. 33 – 35.

11. Борзенков Г.Н. Кваліфікація злочинів проти життя і здоров'я: навчально-практичний

посібник / Г.М. Борзенков.– М. : ІКД "Зерцало-М", 2006.– 274 с.

12. Кадніков Н.Г. Категорії злочинів і проблеми кримінальної відповідальності: навчальний посібник / Н.Г. Кадніков.– М. : Книжковий світ, 2005.– 344 с.

13. Лутковська В. Європейські стандарти заборони катування.– Заборона катування. Практика Європейського суду з прав людини.– Український центр правничих студій.– Київ, 2001.– С. 3-10.

### **А.Ю. Замула**

Практика Европейского Суда в сфере защиты прав человека относительно преступлений истязания (пыток)

Анализируется создание действенной системы защиты прав человека и ее эффективность относительно преступления "пытка" в контексте Европейской Конвенции по правам человека, которая должна быть в дальнейшем сохранена и взята за основу для дальнейшего усовершенствования и систематизации единых европейских стандартов в области прав человека.

### **A.Y. Zamula**

Practice of European Court in the field of defence of human rights in relation to the crimes of torture

Creation of the effective system of protection of human rights and its efficiency is analysed in relation to the crime of "torture" in the context of European Convention on human rights, which must be in future stored and taken for basis for a further improvement and systematization of the single European standards in area of human rights.